

سرشناسه	: اعراف، علی رضا ۱۳۳۸ -
عنوان و نام پدیدآور	: منه تربیتی
مشخصات نشر	: قم: انتشارات اشراق و عرفان، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ج.: جدول؛ ۵/۱۰ × ۲۱/۵ س.م.
شابک	: دوره: ۱-۵-۹۵۶۹۱-۶۰۰-۷۸ ۱۸۰۰۰ ریال: ۵-۷-۹۵۶۹۱-۶۰۰-۹۱۰۱: ج. ۱، ۷.
یادداشت	: چاپ اول.
مندرجات	: ج. ۱. مبانی و پیش فرض ها. - ج. ۲. تعلیم و تعلّم بلم و دین. - ج. ۴. تعلیم و تعلّم علوم و معارف عقلی. - ج. ۵. تعلیم و تعلّم علوم و معارف شهودی. - ج. ۷. آداب مشترک تعلیم و تعلّم
شناسه افزوده	: امامی راد، احمد، ۱۳۵۹ -
موضوع	: آموزش و پرورش (فقه)
موضوع	: تربیت خانوادگی -- جنبه های مذهبی -- اسلام
موضوع	: اخلاق اسلامی
رده بندی کنگره	: ۶۸۱/۶-۱۹۸ BP
رده بندی دیویی	: ۲۹۷/۳۷۹
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۹۵۶۳۷۱

علیرضا اعرافی

فقه تربیتی ۲/۱

آداب مشترک تعلیم و تعلّم

تحقیق و نگارش: آیت الله العظمی راد

نشر اشراق و عرفان

فقه تربیتی ۷/۱ (آداب مشترک تعلیم و تعلم)

علیرضا اعرافی

تحقیق و نشر ..... احمد امامی راد
ناشر ..... مؤسسه اشراق و عرفان
امور هنری ..... حمید بهرامی
نوبت و تاریخ چاپ ..... اول / بهار ۱۳۹۵
لیتوگرافی، چاپ و صحافی ..... سازمان چاپ اِسرائ
شمارگان ..... ۱۵۰۰ نسخه
قیمت ..... ۱۸ تومن

کلیه حقوق برای مؤسسه اشراق و عرفان محفوظ است

ISBN : 978-600-95691-7-5

www.eshragh-erfan.com
info@eshragh-erfan.com

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۰
نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۱

آدرس: ایران، قم، خیابان معلم، کوچه ۸، کوچه شهید محقق، پلاک ۵۹

کانال تلگرام: @EshraghErfan

فهرست مطالب

سخن مؤسسه ۱۳

پیشگفتار ۱۵

بخش اول: کلیات ۱۷/۱

فصل اول: مفاهیم ۲۳

۱. ادب ۲۳

۲. تعلیم ۲۴

۳. تعلّم ۲۵

جمع‌بندی ۲۵

فصل دوم: کلیات ۲۷

گفتار اول: پیشینه ۲۷

منابع روایی ۵۱

جمع‌بندی ۵۶

گفتار دوم: پیش فرض‌ها ۵۷

۱. اختصاص یا عدم اختصاص بحث به علوم دینی ۵۷
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۵۹
۲. واجب یا مستحب بودن آداب تعلیم و تعلّم ۶۱
- «واجب در واجب» یا «مستحب در مستحب» آداب تعلیم و تعلّم ۶۲
۳. طبقه‌بندی‌های قابل طرح در آداب تعلیم و تعلّم ۶۳
۴. روش‌های استخراج آداب تعلیم و تعلّم و دلایل گستردگی این آداب ۶۸
۵. تمایز مسائل آداب تعلیم و تعلّم با مسائل فقه اخلاق ۷۲
- جمع‌بندی ۷۳

بخش دوم: آداب مشترک تعلیم و تعلّم ۷۷

فصل اول: آداب و ویژگی‌های تعلّم و شخصیتی معلّم و متعلّم ۸۱

۱. اخلاص ۸۱

معنای اخلاص در تعلیم و تعلّم ۸۴

ادله قرآنی ۸۵

الف. آیات دال بر رجحان اخلاص ۸۵

ب. ادله روایی ۸۹

روایت اول: روایت عبدالله بن مسعود ۸۹

روایت دوم: روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ۹۱

روایت سوم: روایت امیرالمؤمنین علیه السلام ۹۴

روایت چهارم: روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ۹۵

روایت پنجم: روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ۹۷

روایت ششم: روایت ربعی	۹۸
روایت هفتم: روایت سلیم بن قیس	۹۹
روایت هشتم: روایت حفص بن غیاث	۱۰۱
روایت نهم: روایت علی بن ابراهیم	۱۰۳
روایت دهم: روایت علی بن اسباط	۱۰۷
روایت یازدهم: روایت حفص بن غیاث	۱۱۰
روایت دوازدهم: روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله	۱۱۲
روایت سیزدهم: روایت امیرالمؤمنین علیه السلام	۱۱۳
روایت چهاردهم: روایت هشام بن حکم	۱۱۵
روایت پانزدهم: روایت ابی تریره	۱۱۶
روایت شانزدهم: روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله	۱۱۹
روایت هفدهم: روایت امام حسن علیه السلام	۱۲۱
روایت هجدهم: روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله	۱۲۱
خلاصه دلالت های روایات ذکرشده	۱۲۲
ج. دلیل عقلی	۱۲۳
حکم فقهی استخراج شده از ادله	۱۲۳
احکام دیگر اخلاص در تعلیم و تعلّم	۱۲۴
استحباب اخلاص و حرمت ریا، مولوی است یا ارشادی؟	۱۲۴
عینی یا کفایی	۱۲۵
تعیینی یا تخیری	۱۲۶
تعبدی یا توصلی	۱۲۶

- ۱۲۷ ..... احکام محتمل از روایات ذکرشده
- ۱۲۸ ..... بررسی احتمالات
- ۱۳۱ ..... روایات دلالت‌کننده بر جواز نیت مباح یا راجح در تعلیم و تعلّم
- ۱۳۴ ..... احادیث دلالت‌کننده بر جواز تعلّم علم با نیت غیرالهی
- ۱۳۶ ..... وجه جمع دو گروه از احادیث ذکرشده
- ۱۳۷ ..... جمع بین حکم فقهی اخلاص در تعلیم و تعلّم
- ۱۳۸ ..... ۲. تواضع
- ۱۳۹ ..... معنای تواضع
- ۱۴۱ ..... الف. آیات و روایات دلالت‌کننده بر رجحان تواضع
- ۱۴۲ ..... ادله عامّ واردشده در رجحان تواضع
- ۱۴۲ ..... الف. آیات
- ۱۴۸ ..... ادله عامّ دیگر دلالت‌کننده بر رجحان تواضع
- ۱۴۸ ..... ب. ادله خاصّ رجحان تواضع از سوی معام و معلّم
- ۱۴۹ ..... ۱. آیات ۶۶ تا ۶۹ سوره کهف
- ۱۵۲ ..... ۲. آیه ۸۳ سوره غافر
- ۱۵۴ ..... روایت اول: صحیحہ معاویہ بن وهب
- ۱۵۷ ..... روایت دوم: روایت طلحة بن زید
- ۱۵۷ ..... روایت سوم: روایت محمد بن سنان
- ۱۶۰ ..... روایت چهارم: روایت امیرالمؤمنین (علیه السلام)
- ۱۶۱ ..... روایت پنجم: روایت دیلمی
- ۱۶۲ ..... روایت ششم: روایت امیرالمؤمنین (علیه السلام)

روایت هفتم: روایت امیرالمؤمنین (علیه السلام)	۱۶۳
روایت هشتم: روایت امیرالمؤمنین (علیه السلام)	۱۶۴
روایت نهم: روایت داوود بن سلیمان	۱۶۴
روایت دهم: روایت امام موسی بن جعفر (علیه السلام)	۱۶۵
روایت یازدهم: روایت امیرالمؤمنین (علیه السلام)	۱۶۷
ادله توقّف عند الجهل و اعتراف به جهل	۱۶۸
روایات اعتراف به جهل	۱۶۹
جمع بندی دلالت آیات و روایات ذکرشده بر رجحان تواضع	۱۷۱
ب. دلیل عقلی بر رجحان تواضع	۱۷۲
مباحث تکمیلی	۱۷۲
۱. تأکد استحباب توسل از سوی معلم و متعلّم با توجّه به حیثیت‌های گوناگون	۱۷۲
۲. اختصاص یا عدم اختصاص رجحان «تواضع» به علم دینی	۱۷۳
ویژگی‌های دیگر حکم تواضع در تعلیم و تعلّم	۱۷۴
جمع‌بندی حکم فقهی ادب تواضع از سوی معلم و متعلّم	۱۷۵
۳. صبر و حلم	۱۷۵
ادله رجحان صبر و حلم	۱۸۲
الف. ادله رجحان حلم از سوی عالم	۱۸۴
روایت اول: صحیح‌ه حمّاد بن عثمان	۱۸۴
روایت دوم: روایت مسعده	۱۸۵
روایت سوم: روایت امام موسی بن جعفر (علیه السلام)	۱۸۷

- روایت چهارم: روایت نوف بکالی ..... ۱۸۷.
- روایت پنجم: خطبه همام ..... ۱۸۹.
- روایت ششم: روایت یزید بن عبدالله ..... ۱۹۰.
- روایاتی که حلم را لازمه علم برمی شمارند ..... ۱۹۱.
- روایاتی که حلم را ثمره علم برمی شمارند ..... ۱۹۳.
- روایاتی که حلم را زینت علم برمی شمارند ..... ۱۹۵.
- جمع بندی ادله ذکر شده: ..... ۱۹۶.
- ب. ادله دلالت کننده به رجحان صبر از سوی معلّم ..... ۱۹۷.
۱. آیات ۶۱ الی ۷۸ سوره کهف ..... ۱۹۷.
۲. روایت امیر المؤمنین (علیه السلام) ..... ۱۹۹.
- جمع بندی ادله ذکر شده: ..... ۱۹۹.
- ج. ادله دلالت کننده به رجحان صبر از سوی متعلّم ..... ۱۹۹.
۱. آیات ۶۶ الی ۷۸ سوره کهف ..... ۱۹۹.
۲. صحیحہ معاویة بن وهب ..... ۲۰۰.
۳. روایت پیامبر (صلی الله علیه و آله) ..... ۲۰۳.
۴. روایت امیر المؤمنین (علیه السلام) ..... ۲۰۳.
۵. روایت امیر المؤمنین (علیه السلام) ..... ۲۰۴.
- جمع بندی ادله ذکر شده ..... ۲۰۴.
۴. حرص به علم ..... ۲۰۶.
- الف. ادله مطلق ترغیب کننده به حرص و علاقه مندی بر امور نیک ..... ۲۰۸.
۱. آیه ۱۲۸ سوره توبه ..... ۲۰۸.

۲۰۹.....	۲. آیه ۳۷ سوره نحل
۲۰۹.....	۳. آیه ۱۴۸ بقره
۲۱۰.....	ب. ادله اختصاصی ترغیب‌کننده به حرص بر علم
۲۱۰.....	روایت اول: روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله
۲۱۲.....	روایت دوم: روایت نوف بکالی
۲۱۴.....	روایت سوم: روایت سلیم بن قیس
۲۱۵.....	روایت چهارم: روایت محمد بن خالد
۲۱۶.....	ج. دلیل عقلی بر وجوب حرص به علم
۲۱۶.....	جمع‌بندی ادله و حکم فقهی حرص به علم
۲۱۷.....	۵. دوری از حسد
۲۲۱.....	روایت امیرالمؤمنین: ابی بصیر
۲۲۲.....	تعارض با روایات دیگر
۲۲۴.....	جمع‌بندی ادله عام و خاص دوری از حسد و حکم فقهی آن
۲۲۵.....	فصل دوم: آداب رفتاری و مهارتی معلّم و متعلّم
۲۲۸.....	۱. عمل به علم
۲۲۸.....	ادله رجحان «عمل به علم» از سوی متعلّم و معلّم
۲۲۸.....	الف. ادله قرآنی
۲۲۹.....	۱. آیه ۷۹ سوره آل عمران
۲۳۱.....	۲. آیه ۴۴ سوره بقره
۲۳۳.....	۳. آیه ۲ و ۳ سوره صف
۲۳۵.....	۴. آیه ۵ سوره جمعه

۵. آیه ۲۳ سوره جاثیه ۲۳۶
۶. آیه ۱۷۵ و ۱۷۶ سوره اعراف ۲۳۸
- ب. ادله روایی ۲۴۰
- جمع‌بندی دلالت ادله ۲۶۲
- ج. دلیل عقلی ۲۶۵
- حکم فقهی عمل به علم از سوی متعلّم و معلّم ۲۶۵
- فروع و مسائل ۲۶۶
۱. آیه امل به تمام دانسته‌ها لازم است، یا لزوم و رجحان فقط در معلّماتنی است؛ که بر زبان جاری می‌گردد؟ ۲۶۶
۲. علم واجب عالم است یا معلّم و متعلّم را نیز در بر می‌گیرد؟ ۲۶۸
۳. «عمل به علم» شرط وجوب علم‌آموزی است یا شرط واجب؟ ۲۶۸
- ویژگی‌های دیگر حکم عمل به علم ۲۷۷
- نتیجه بحث: ۲۷۸
- پیوست: جستاری در دیگر پیشینه‌های آداب تعلیم و تعلّم ۲۷۹
- منابع ۳۰۱
- نمایه‌ها ۳۱۳
- نمایه آیات ۳۱۳
- نمایه کتاب ۳۱۸
- نمایه اصطلاحات ۳۲۱

سخن ویسه

انقلاب شکوهمند اسلامی، رسالت حوزه‌های علمیه را دوچندان کرده است. نظام اسلامی برای دامن‌پشتوانه نظری خود باید مبانی علمی لازم برای تصمیم‌گیری و اجرا را داشته باشد. این عرصه‌ای است که حوزه علمیه در کنار دیگر مجامع علمی باید در آن نقش‌آفرین باشد؛ چرا که این نیاز بدون گسترش مرزهای علوم اسلامی به مباحث نوین و تولید علوم انسانی با رویکرد اسلامی، پاسخ مناسبی نمی‌یابد. ضرورت مجاهدت علمی به منظور پاسخگویی به مطالبات روزافزون و برحق جامعه دینی، زمانی حس می‌شود که در نظر داشت: اولاً: دگرگونی‌های جدیدی در مجموعه دانش بشری، به‌ویژه علوم انسانی رخ داده است؛ ثانیاً: زندگی انسان معاصر، به واسطه پیشرفت در علوم فناوری‌های جدید، دستخوش تطورهایی شگرف شده است؛ ثالثاً: شکل‌گیری نظام اسلامی، فرصت مناسبی را فراروی جامعه دینی برای دستیابی به اهداف خود قرار داده است. به همین دلیل، سرعت بخشیدن به فعالیت‌های علمی حوزوی به منظور توانمندسازی نظام اسلامی در این باره ضرورت دارد.

مؤسسه اشراق و عرفان که از سال ۱۳۸۶ با نظارت و اشراف علمی آیت‌الله اعرافی فعالیت خود را آغاز کرده است، علاوه بر تأکید بر اصالت‌های حوزوی،

برای برطرف کردن نیازمندی‌های معرفتی انسان معاصر نیز می‌کوشد؛ از این رو، مأموریت‌های خود را «پژوهش در زمینه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف بر مبنای روش اجتهادی در راستای نظام‌سازی اسلامی»، «پرورش پژوهشگران صاحب‌نظر در عرصه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف و نظام‌سازی اسلامی» و «اسلامی‌سازی علوم انسانی» قرار داده است تا بتواند به ایفای نقشی مؤثر در این مجال بپردازد.

● فقه تربیتی به مثابه دانشی نوپا در مطالعات تربیتی و بانی جدید در فقه، درصد بالایی مسائل مرییان و متربیان در محیط‌های تربیتی و تعیین حکم شرعی آنان است. فضای کلاس و رابطه معلم و دانش‌آموز از دیرباز مورد توجه اندیشوران تعلیم و تربیت بوده و نگارش «آداب دانش‌آموزی و آموزگاری» از گذشته‌های دور در سنت اسلامی رایج بوده است. کتاب حاضر با توجه به تقسیم آداب به آداب مشترک معلم و دانش‌آموز و آداب مختص هریک، تنها آداب مشترک را به بحث گذاشته است.

«موسسه اشراق و عرفان» بر خود لازم می‌داند از آیت الله اعرافی که دروس خارج فقه تربیتی ایشان، مبنای پژوهش حاضر بوده و روند کار ما از ارزیابی خود بهره‌مند ساختند، تشکر نماید. همچنین از تلاش‌های سید بیت الاسلام احمد امامی‌راد، در تحقیق و نگارش و نیز از زحمات حجت الاسلام سید نقی موسوی در نظارت و نیز از زحمات دکتر مجید طرقي و حجت الاسلام و المسلمین اکبر خادم‌الذاکرین در ارزیابی نهایی این نوشتار تقدیر می‌شود.

امید است صاحب‌نظران و اندیشوران حوزه و دانشگاه، مؤسسه اشراق و عرفان را به منظور بهبود تولیدات علمی آینده، از نظرات و پیشنهادات سازنده خود محروم نسازند.

پیشگفتار

هنگامی که در موضوع علم فقه به «رفتار اختیاری مکلف» اشاره می‌شود، ضرورت پرداخت هم‌بسته، در تمام ابعاد زندگی فردی و اجتماعی نمایان می‌گردد؛ از این رو، رسالت فقه تنها در موضوعات و زمینه‌های خاص مرسوم نبوده و بر متولیان این عرصه لازم است در تمام ابعاد زندگی بشر که در آن «رفتار اختیاری» مطرح است، بررسی فقهی در دست بگیرند.

یکی از عرصه‌های مهم در این زمینه، «تربیت و تربیت» است؛ عرصه‌ای که علاوه بر نیاز به بررسی فقهی در ابعاد نظری آن، از منظر کاربردی نیز نمود فراوانی دارد؛ چنانچه وجود آیات و روایات فراوان در زمینه آموزش و پرورش، علمای اخلاق را در طول تاریخ اسلامی بر آن داشته تا کتاب‌های فراوانی در این زمینه به نگارش درآورده و اثرات ماندگاری را بر جای گذارند؛ اما تا کنون ورود به این عرصه به صورت منسجم و کامل از سوی فقها صورت نگرفته است؛ از این رو، تدوین کتاب‌هایی در زمینه «فقه تربیتی» ضروری می‌نماید.

در جلد‌های پیشین ضمن تبیین و توضیح این علم و نیز اهداف و کارکردهای آن، به مباحثی؛ چون مفهوم‌شناسی تعلّم و حکم تعلّم علوم و... نیز پرداخته شد.

بنابراین، در «فقه تربیتی» سه بخش مورد توجّه قرار می‌گیرد، که عبارتند از:

تعلّم، تعلیم، تربیت.

این جلد که به کلیات و شماری از «آداب مشترک تعلیم و تعلّم» اختصاص یافته است، در بخش اوّل و دوم (تعلّم و تعلیم) می‌گنجد و خود به دو بخش کلیات و آداب مشترک تعلیم و تعلّم تقسیم می‌گردد. البته برخی از این آداب نسبت به حوزه‌های تربیتی نیز قابل تعمیم می‌باشند.

در جلدهای پیشین، در بررسی «پیشینه فقهی تعلیم و تعلّم»، ضمن تبیین جایگاه آداب تعلیم و تعلّم، به آثاری که به آداب تعلیم و تعلّم پرداخته‌اند، اشاره گردید. با لایحه‌نویسی پیشینه ذکرشده معلوم شد که آداب تعلیم و تعلّم از مباحثی است که مورد توجه بیشتر علمای اسلامی واقع شده است؛ هر چند بررسی فقهی عمیق و گسترده این زمینه کمتر به چشم می‌خورد.